

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2023**

3.Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1992 .– 328 с.

3.Дыренкова Н.П. Тюрки Саяно-Алтая. Статьи и этнографические материалы. – СПб.: МАЭ РАН, 2012. – 408 с.

4.«Дала уалаятының газеті». Құрастырған – Ү.Сұбханбердина. – Алматы: Ғылым, 1994. – 816 б.

УДК – 81

“КӨРОҒЛЫ” ДАСТАНЫНЫҢ ӘРТҮРЛІ НҰСҚАЛАРЫНДА САЛТ-ДӘСТҮРДІҢ КӨРІНІС ТАБУЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Серік Аяулым Айдынғалыйқызы

royal.rose@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ ІІ курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к. доцент Мұсабекова Ү. Ә.

“Көроғлы” дастанында әртүрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген адамдардың әлеуметтік-философиялық ойлауының, өмір сүру салтының ерекшеліктері көрініс табады. Ал Орта Азия – ежелгі мәдениеттің ошағы. Орта Азия халықтарының мәдениеті жақын, әсіресе олардың бірге тұратын аудандарында әдеби, тарихи байланыстар кеңінен байқалады. Олардың мәдениеттерінің ортақ байланысы бұл халықтардың қалыптасу тарихына байланысты. Тәжік академигі Б.Г. Гафуров бұл туралы: “Тарихтағы кез келген белгілі мәдениет, шын мәнінде, әртүрлі халық мәдениетінің ең жақсы синтезі”, - деген пікірін білдіреді [1: 1].

Эпос ХІХ ғасырда зерттеле бастады, бірақ ең алғашқы зерттеулер жырдың нұсқаларын талдау және басқа тілдерге аударуға негізделгенін айта кету керек. Ал ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап эпосты зерттеу филологиялық, этнографиялық, тарихи-салыстырмалы аспектілерде жүргізілді. Олардың ішінде П. Кичигулов, Н. Аширов, Б.А. Каррыев, И.С. Брагинский, В.М. Жирмунский, М.О. Әуезов, С.А. Қасқабасов секілді зерттеушілер жырдың Орта Азия циклінің нұсқаларын талдады.

Эпосты зерттеушілердің көпшілігі оның нұсқаларын батыс және шығыс деп бөледі. Оларда басты кейіпкер – батыл жауынгер, музыкант, қысым жасаушыларға қарсы күресетін және барлық жорықтарда жанынан табылатын тұлпарымен бірге жүретін Көроғлы. Олардағы негізгі айырмашылықтар сюжетте, көркемдеуіш және бейнелеуіш құралдардың қолданылуына, жанама кейіпкерлердің болуында байқалады. Шығыс тармағына түрікмен, өзбек, тәжік, қазақ, қарақалпақ жатады. Бұл нұсқалардың барлығының ерекшелігі өте жақын сюжеті және кейіпкерлердің бейнелерінің ұқсастығының болуында. Жырдың түрікмен версиясында қырық төрттен аса нұсқа бар [2: 111]. Көроғлының жарқын бейнесі халықтық идеалды бейнелейді. Бұл жырда ол батыр, қорғаушы, әрі әнші-музыкант. Сонымен бірге ол қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Басты кейіпкердің қарапайымдылығы оның жырдың басқа кейіпкерлерімен қарым-қатынасында да байқалады. Үлкен істі бастамас бұрын Көроғлы әдетте үлкендермен, достарымен кеңесіп отырған [4: 172-173].

В.М. Жирмунский мен Х.Т. Зарифовтың айтуы бойынша: "Халық қаһарманын эпикалық идеализациялау процесі өз Отанында, яғни Түркіменстаннан басталған. Мұнда әйгілі түрікмен батырының шығу тегі, оның руы мен туыстары туралы аңыздар сақталуы мүмкін" [3: 190].

Өзбекстанда "Көроғлы" дастанының екі нұсқасы кең таралған. Фольклортанушы Т.М. Мирзаев бірінші Хорезм нұсқасы түрікмен нұсқасына өте ұқсас, ал екіншісі Өзбекстанның қалған бөлігінде кең таралғанын айтады.

"Көроғлы" эпосының түрікмен, өзбек (Хорезм), Қарақалпақ нұсқаларын салыстырған өзбек зерттеушілері С.Б. Құрбанова мен Х.С. Рузимбаев түрікмен нұсқасында дастандардың прозалық бөліктері логикалық тұрғыдан дәйекті, оқиғалар егжей-тегжейлі баяндалғанын, Көроғлының бейнесі толық ашылғанын айтады. Ал Қарақалпақ нұсқасында көптеген әзіл-оспақты эпизодтар бар, соның негізінде басты кейіпкер әзілкеш ретінде көрінеді. [5: 35].

"Көроғлының" тәжік вариантының 30-дан астам нұсқасы бар. Тәжік нұсқасында халықтың, Отанның қорғаушысы тек Көроғлы ғана емес, оның асырап алған ұлы Аваз, сондай-ақ Аваздың балалары. "Көроғлы" эпосы Сари Хосор аймағында, Хатлон облысы (бұл аймақта түрікмендер тұрады), Раште, Файзабад, Гиссар алқабында кең таралған.

В.М. Жирмунский тәжіктер мен өзбектер арасындағы тығыз мәдени байланысты атап өтеді және эпосты тәжіктер арасында өзбектер арқылы тарағанын айтады.

Қазақстанда "Көроғлы" эпосы әс оңтүстік өңірлерде кең таралған. Оның әндері ежелден қазақ жыраулары мен ақындарының репертуарына енген. Қазақ ортасында өзінің көп ғасырлық өмірінде эпос көп вариантты болды. Сонымен қатар, түрікмен және басқа да түркі халықтарындағыдай эпостың қазақ жеріндегі нұсқаларында басты кейіпкердің мінезі өзгеріссіз қалды. Бас кейіпкер түрікмен батыры Көроғлы соқыр әкесі мен ұрланған жеңгесі (ағасының әйелі) үшін кек алады. Қазақ нұсқасында Ақсақалдар кеңесі Көроғлыны жоғарғы билеуші деп жариялайды және ол Шамбил атты бекіністі қала салады. Ол жетуі қиын таудың басында, кейде жалғыз қасиетті алып бәйтеректің жанында орналасуы мүмкін. Қазақ тіліндегі нұсқасында оның жанында адал серігі – Гират атты тұлпары болады. Оның ақылдылығы мен батылдығының арқасында олар әрқашан жеңіске жетеді.

Біз эпостың Орта азиялық нұсқаларының үлкен циклінің ең жалпы сипаттамасын ғана бердік. "Көроғлы" нұсқаларының ұлттық ерекшеліктеріне, сондай-ақ ұқсас белгілеріне қысқаша тоқталдық. Сонымен, осы циклдің әр ұлттық нұсқасында басты кейіпкер – түрікмен батыры Көроғлы. Эпостың нұсқаларын салыстыру белгілі бір нәтиже берді. Басты кейіпкерлердің есімдерінің ұқсастығы, оның тұлпары, ұқсас мотивтер эпостың біртұтас шығу тегі туралы хабар береді. Әсіресе көптеген ұқсас параллельдер эпостың түрікмен және өзбек (Хорезм) нұсқаларында кездеседі. Қазақ нұсқасының қалыптасуына түрікмен және өзбек халықтарының эпосының нұсқалары әсер етті.

Батырдың аты - Көроғлы, сонымен қатар басқа нұсқалары бар: Кер-оглы, Гороглы, Гер-оглы, Гуругли, Гургули, Коругуда; дәстүрлі түрде "соқыр адамның ұлы" деп аударылады және аңыз бойынша батыр хан хасан немесе Сұлтан Мұрад "соқыр" ханның ұлы, табынушы, сондықтан ол Көр-оғлы – көзі соқыр адамның ұлы, соқыр адам. Бұл жерде үнді эпосы Махабхарата ежелгі құдіретті тайпа туралы айтады, оның ата-бабасы Куру болған. Көптеген зерттеушілер бұл эпостың негізі Үндістанның солтүстігінде кейінгі ведалық кезеңде болған нақты оқиғалар туралы аңыздар болды деп санайды.

Жалпы, Гималайдағы Куру алқабындағы ежелгі соқыр ата – баба ұлдарының, оғыз эпосының батыры, соқыр Ұлы - Кор оглы, Кер оглы ұлдарының есімдерінің ұқсастығын

атап өту керек. Ю. Н. Рерих өзінің бұл туралы: "Орта Азия соқпақтарында" атты еңбегінде былай деп жазады: "... В современном разговорном языке слово хор представляет тибетское этническое название для кочевых племен смешанного происхождения, что жили в регионе Великих Озер. В них видна примесь иностранного происхождения, и мы легко распознаем монгольский, тюркский и даже тип Homo alpinus, последние, вероятно, соответствуют частичной смеси иранской и скифской крови", - деп айтады [5: 190].

Ченлибель (Чандыбил, Чамбул, Чамбил, Шумли-бил, Джамбил-бел) туралы айтар болсак, Көроғлы өз отрядымен бірге қол жетпейтін бекініс – Ченлибель қаласын салады, онда халық қатігез хандар мен сұлтандарға тәуелсіз өмір сүреді. Ченлибель бекінісінің мотиві тәжік нұсқасында бақытты "алтын Кишлак" идеясына айналады – теңдік, бауырластық, молшылық пен өркендеу үстемдік ететін Ертегі Чамбул елі. Өзбек нұсқасында Чамбил-елді әділеттіліктің дана заңдарымен қауіпсіз басқаратын асыл патша Горогланьың тақ қаласы. Батыр елдің атауы ченли мен белдің екі құрамдас бөлігінен тұрады: Чанда мен бил, чам мен бул, чам мен бил, шумли мен бил, джамби мен бел.

Екінші компонент, дәстүрлі түрде халықты, тайпаны, бағыныштыларды, бағыныштыларды, бейбітшілікті білдіретін түркі "Іле" мен "елден" туындауы мүмкін. Тереңірек айтқанда, бұл сөздер өздерінің бөлінген кеңістігін білдіреді.

Бірінші компонент, мүмкін хунн Ченлиден - Аспан, Тәңірі. Тәңірі - аспанның дараланған құдайы ретінде Орталық Азия халықтарының ең көне мифологиялық қорына жатады. Оның кең параллельдері Қытай тянь, шумер дингир. Жоғарыда айтылғандай, хор аймағы Тибетте Тәңірі - нора көлінің солтүстік-шығысында орналасқан. Жалпы, теңіз деңгейінен 4 немесе одан да көп шақырым биіктікте орналасқан Тибеттегі тәңірі, тингри, дангра сөзін қамтитын топонимдер мен ойконимдер көп. Барлық Буддалардың шексіз жанашырлығының тибеттіктер құрметтейтін бейнесі - авалокитесвара, оның ең көне санскрит формасы Авалокитесвара, яғни әлемнің дыбыстарына назар аудара отырып, төрт қолды бодхисатва - Ченре-зиг. Сондай-ақ, Ченре, Ченридің негізі түркі-моңғол Тәңірі мен хунн Ченлимен үндес және салыстырмалы түрде көрінеді. Биіктігі 7-9 шақырым болатын қарлы Трансгималай, Кунлун, Гиндукуш таулары және т.б. қоршалған Аспан таулары, көлдер, аңғарлар аспан субъектілерінің аспан бекінісі – Ченли бел, Тәңірі ел.

Сондай-ақ, Парсы-тәжік әдебиетінің көрнекті ескерткіші, иран халықтарының Шахнаме ұлттық эпосы бастапқыда Худай-наме деп аталғанын атап өтуге болады. Якут тілінде. номох дәстүрді білдіреді. Худай Алтай, тува, хакас және т.б. құдай дегенді білдіреді. Якут тілінде бұл сөз ұсталар тұқымдасының атауынан шыққан худай бахсы, кюдэй бахсы, кюеттэй бахсы, яғни. ұста жүні бар тұқым [күттэй бах уус]. Бұл ретте худай, күдей, күттей – ұста жүні. Якут дәстүріндегі темір ұстасы от пен металдың діни қызметкері ретінде бейнеленген, оның әрекеттері ғарыштық жасаушы аар (айы) тойонның функциясымен анықталған. Ұста жүнінен шыққан отты ұшқындар – күт, ұшқын-жан – күт, қасиетті, орасан зор, Жаратушы көктегі Құдайдың оты-адамның жанын беретін аар айы нұрымен (жарық-Жаратушы) анықталды. Арийлердің өзін-өзі атауы парсы ар йайядан-жақсылық туады, жақсылық жасайды.

Сюжеттік схемалар бойынша:

а) батырдың шығу тегі. Көроғлының тууы жылқымен және жерлеумен байланысты. Көроғлы қабірде қайтыс болған анадан туады және оны бие тамақтандырады.

б) Батырлар - әлемнің мәдени қаһармандары, ата-бабалары мен ұйымдастырушылары. Көроғлы таулы алқаптағы тау шыңдарымен қоршалған әдемі бекіністі елді жабдықтайды, өсіреді.

в) Жоғарғы Құдайдың қамқорлығы. Көроғлы Аспан Құдайы - Жаратушы Құдайдың қамқорлығына ие.

г) Батырлардың Қаһармандық жорықтары, әйелдерді, бауырларды, достарды құтқару және т.б. кедергілерді, жаулардың айла-амалдарын жеңу.

Таңбалар жүйесі бойынша:

а) Сиқырлы ат. Көроғлының жауынгерлік аты Гират – сөйлеуге, кеңес беруге, ұшуға және т.б. қабілетті адал дос.

б) Жылқыны ұрлайтын мыстан кемпір.

в) Көроғлыдағы әйел протогонистік кейіпкерлері үлкен нәзіктікпен сипатталады. Олар әдемі, көріпкел. Ол және Көроғлы қарсыластарымен шайқаста батырлармен тең дәрежеде күреседі, керемет күшке, ептілікке және ақылдылыққа ие.

Дастаншы дастанды баяндау үшін Көроғлының музыкалық аспабын пайдаланады, оның ертегі әні жекпе-жекке тән жоғары дыбыстық сүйемелдеуімен бірге жүреді. Ол терең трансқа түседі, оның эмоционалды орындалуы да таң қалдырады және тыңдаушыларды транс арқылы таныстырады. Сондықтан оларды бахс, бакши, бакшы деп атайды.

Байқағанымыздай, Көроғлы эпосындағы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптар бұдан да артық және толыққанды ерекше зерттеуді талап етеді. Себебі эпос мазмұны ұлттық рухты, елдің асқақ арманын бейнелейді. Сонымен қатар түркі халықтарына ортақ әдет-ғұрып, салт-дәстүрден хабар береді. "Көроғлы" эпосы Орта Азия аймағындағы халықтардың жақындасуында, ұлттық мәдениеттерінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Болашақта да маңызды рөлге ие болатыны сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Гафуров Б. Г. Основные этапы историко-культурного развития народов Центральной Азии. – М.: [б. и.], 1972. – 33 с.

2. Ёвбасаров К. Эпос «Гёроғлы» в репертуаре Пальвана бахши // Эпос «Гёроғлы» и его роль в мировой культуре: материалы Международной научной конференции (г. Ашхабад, 2-4 ноября 2016 г.). – Ашхабад: Туркменская государственная издательская служба, 2016. – С. 108-111.

3. Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: Гослитиздат, 1947. – 520 с.

4. Короглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1983. – 336 с.

5. Курбанова С. Б., Рузимбаев Х. С. О хорезмской версии эпоса «Гороғлы» // Актуальные проблемы филологии: материалы II Международной научной конференции (г. Краснодар, февраль 2016 г.). – Краснодар: Новация, 2016. – С. 33-35.

UDC 81-21

EXPRESSION OF Gnostic FEELINGS IN THE POEMS OF A. OBIDJON

Tojimuhammedova Marxabo To`lqinjon qizi

yuldilaf@mail.ru

Fergana State University, student of pre-school education,
Fergana, Uzbekistan